

ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆ ԶԻՀԱԴԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԶԻՀԱԴԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Շուշան Խաչատրյան

1914 թ. նոյեմբերի 14-ին Օսմանյան կայսրությունը պաշտոնական հայտարարությամբ մտավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի թատերաբեմ: 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին Օսմանյան կայսրության սուննի հոգևոր առաջնորդը՝ շեյխ ուլ-խալամ Հայրի Էֆենդին¹, Կոստանդնուպոլսի Ֆաթիհ մզկիթի դիմաց պետական պաշտոնյաների ներկայությամբ և հավաքված ժողովրդի առջև ընթերցեց իր և մի շարք հայտնի իսլամական աստվածաբանների կազմած 5 ֆեթվաները², որով հաստատում էր օսմանյան սուլթան Մեհմեդ V-ի՝ սրբազան պատերազմի հայտարարագիրը, և կոչ էր արվում աշխարհի բոլոր մուսուլմաններին ջիհադի դուրս գալ ընդդեմ Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և նրանց զինակիցների: Զիհադի գաղափարի անմիջական հեղինակը երիտթուրքական կառավարությունն էր՝ այդ հարցում ակտիվ աջակցություն ստանալով նաև Կայզերական Գերմանիայից³: Հոդվածում ականատեսների վկայությունների հիման վրա անդրադարձ կկատարվի այն հարցին, որ իթթիհատական ջիհադը՝ որպես ստրատեգիական գենք, ծառայեց ոչ թե գերմանական շահերին, այն է՝ չուղղվեց Անտանտի դաշինքի երկրների դեմ, այլ ներքին կիրառություն ու հսկայական ներգործություն ունեցավ Օսմանյան կայսրությունում:

1914թ. նոյեմբերին Օսմանյան կայսրության ջիհադի հայտարարությունները և կոչերը⁴ լավագույնս իրագործվեցին հենց միայն Օսմանյան կայսրության ներսում

¹ **Ուգրուփու Մուստաֆա Հայրի Էֆենդի** (Հայրի բին Ավնի Էյյուրգաբի, 1867-1921), երիտթուրք գործիչ, 1914-1916 թթ. եղել է Օսմանյան կայսրության *շեյխ ուլ-խալամը*:

² **Ֆեթվա** (արաբ. թարգմ.՝ «որոշում») – իսլամական կրոնաիրավական որոշում՝ կայացված բարձրագույն հոգևոր հեղինակություն ունեցող անձի (մուֆթիի, դադիի, շեյխ ուլ-խալամի) կողմից: Յուրաքանչյուր կարևոր պետական կամ հասարակական կյանքին վերաբերող որոշում կայացնելուց առաջ ֆեթվա ստանալը միշտ պարտադիր պայման է եղել: 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին թողարկված ֆեթվաները գրվել էին հակիրճ՝ թվով 5 հարց ու պատասխանի տեսքով, այն ջիհադի էր կոչում բոլոր մուսուլմաններին՝ ընդդեմ Անտանտի երկրների ու նրանց համակիրների՝ սեփական հավատը և իսլամական «խալիֆայությունը» պաշտպանելու պատրվակով:

³ Որոշ գերմանացի մտավորականների ջանքերով տպագրված սրբազան պատերազմի գրքույկ-պարսավագրերի մասին տե՛ս հոլանդացի իսլամագետ Քրիստիան Ս. Հուրգրոնյեի հետևյալ աշխատությունը՝ Hurgronje Chr. S., *The Holy War Made in Germany*, New York & London, The Knickerbocker Press, 1915, էջ 34-ից սկսած, իսկ առհասարակ ջիհադի կոչի մշակման մեջ Գերմանիայի մասնակցության վերաբերյալ տե՛ս Lüdtke T., *Jihad Made in Germany*. Münster, 2005:

⁴ Բացի հանրահայտ 5 ֆեթվաներից, կրոնական պատերազմ հայտարարելու առթիվ հրապարակվեց նաև պաշտոնական գրքույկ, մի լայնածավալ արաբերեն պամֆլետ, ռուսախոս մուսուլմանների համար թողարկվեցին երկվեզու թոռցիկներ՝ ռուսերեն և արաբերեն և այլ նյութեր: Քիչ թե շատ ամբողջական տեղեկություն ջիհադի վերաբերյալ տպագրված գրակա-

և համախառնական արձագանք չգտան: Այս առնչությամբ Ավետիս Թեքեյանն իր աշխատասիրության մեջ գրում է. «Ճիհատի կոչը չկրցաւ խաբել իսլամական Աշխարհը: Որովհետեւ արաբ աշխարհի գիտէր՝ թէ Աշխարհամարտը կրօնական պատերազմ մը չէր: Միւս կողմէ, ո՛չ թէ Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա յարձակում գործած էին Թուրքիոյ վրայ, այլ Ժէռն-Թուրք վարիչները, իրենց ազատ կամքով մտած էին պատերազմի մէջ, քրիստոնէայ Գերմանիոյ կողքին, եւ Խալիֆէ սուլթանին բանակներն էին որ յարձակում գործած էին Դաշնակից Տէրութիւններուն վրայ, գերմանական զէնքերով: Վերջապէս, ճիհատը բոլորովին հակառակ արդիւնքի մը յանգեցաւ: Իսլամ ազգեր՝ ազատագրական բանակներ կազմելով Դաշնակից Պետութիւններուն կողքին, կոռուի սկսած էին Թուրքիոյ դէմ, ի խնդիր անկախութեան: Արաբական Աշխարհը, մանաւանդ Ճեմալ Փաշայի Պէյրութի, Դամասկոսի, Հալեպի, Երուսաղէմի եւ այլ կեդրոնական քաղաքներու մէջ հաստատած կախաղաններէն սարսափած, իրենց արեան գնով ազատագրուիլ կ'ուզէին սուլթանի լուծէն, որ դարերէ ի վեր այնքան ողբերգական անդրադարձում մը ունեցած էր իրենց հին քաղաքակրթութեան, երկիրներուն եւ ժողովուրդներուն վրայ...»⁵:

Նշելի է, որ 1914թ. նոյեմբեր ամսին «Նյու Յորք Թայմս» թերթը ևս քանիցս հաղորդում է, որ ջիհադի հայտարարությանը չմիացան բազմաթիվ իսլամ հոգևոր առաջնորդներ, սակայն միաժամանակ տեղեկացնում է ճիշտ հակառակի մասին վկայող դեպքեր: Ժամանակագրորեն դիտելով՝ թերթի մեջ սկզբում կասկածի ենթակա է համարում այն միտքը, որ ջիհադի հայտարարությանը կմիանային աշխարհի բոլոր մուսուլմանները, քանի որ արդեն մինչև նոյեմբերի 19-ը Հնդկաստանի մուսուլմանների առաջնորդ Աղա Խանն իր հավատարմությունն է հայտնում Մեծ Բրիտանիային⁶: Մյուս կողմից ընդամենը երկու օր անց նույն թերթը հաղորդում է. «Շեյխ ուլ-իսլամը կապ է հաստատել Ասիայի և Աֆրիկայի մահմեդական գրեթե բոլոր ղեկավարների հետ, որոնք հայտարարում են, որ նրանք կաջակցեն Թուրքիային՝ Անգլիայի դէմ պատերազմում: Այլ հաղորդագրություններ. «Հռոմից հաստատում են, որ Ալեքսանդրիայի սուղանցի բանվորների շրջանում լուրջ քարոզչություն է տարվում՝ իբրև Խալիֆի (սուլթանի) մանիֆեստի՝ սրբազան պատերազմի կոչի հետևանք»⁷: Թերթի հաջորդ անդրադարձի համաձայն՝

նույնպէս՝ գրքույկների, թոուցիկների և այլ քարոզչական նյութերի մասին կարելի է քաղել Հենրի Մորգենթաուի հուշերից. նա այդ մասին խոսում է իր հուշերի XIV գլխում՝ նվիրելով դրանց 6-7 էջ (տե՛ս *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, ՀՅԹԻ, Երևան, 2012, էջ 127-133): Այս կոչերի շուրջ մեր կատարած մանրամասն ուսումնասիրությունը լույս կտեսնի անգլերեն լեզվով՝ հաջորդիվ:

⁵ Թեքեյան Ա., *Դրուագներ ապրիլեան Մեծ Եղեռնէն: Պեհեսնիհայութեան գողգոթան (1914-1918)*, Պէյրութ, Լա Ֆողո-Բրէս, 1956, էջ 18, 19: Արաբական միջավայրում ջիհադի հայտարարությունը չընդունվելու վերաբերյալ տե՛ս Մարգարյան Ն., *Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Սիրիայում հաստատված հայ փառագիրների կարգավիճակը և հայ-արաբական փոխհարաբերությունները (1915-1924 թթ.)*, Երևան, ՀՅԹԻ, 2013, էջ 46, 49:

⁶ Տե՛ս «KAISER INFORMS SON OF MOSLEM HOLY WAR», *The New York Times*, November 19, 1914, էջ 1:

⁷ «EGYPT'S ATTITUDE MENACING; Berlin Reports Manifestation in Favor of a Holy War», *The New York Times*, November 21, 1914, p. 1.

Կովկասի ռուսաստանցի մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ շեյխ ուլ-խալամն ավելի խիստ խոսքեր է ուղղում օսմանյան շեյխ ուլ-խալամի մտահղացման դեմ. «Դուրը (իմա՝ Բարձր դուրը-Շ. Խ.) ոչ մի կանոնական իրավունք չունի՝ Սրբազան պատերազմ հայտարարելու: Նրա հրահանգները կապ չունեն տեղական ուլեմաների հետ, և մենք էլ նույնիսկ չգիտենք, թե ով է Կոստանդնուպոլսի շեյխ ուլ-խալամը, կամ ինչ ցուցումներ է նա տալիս թուրքական ուլեմային»⁸ և ապա մեջբերում է Ղուրանից մի հատված, համաձայն որի արգելվում է հակամարտել նրանց հետ, ովքեր հավատի (իմա՝ իսլամի-Շ. Խ.) դեմ չեն գործում, մինչդեռ իրենց՝ Ռուսաստանի մուսուլմաններին, Ռուսական կայսրությունը կատարյալ ազատություն է տվել՝ դավանելու իրենց կրոնը, հետևաբար՝ իրենք հանդես չեն գա Ռուսական կայսրության դեմ⁹: Նույնը հայտարարում են նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի ֆրանսիական գաղութների մուսուլմանները՝ արտահայտելով իրենց հավատարմությունը Ֆրանսիային¹⁰:

Ջիհադի կոչերի նպատակը քաղաքակրթական լայն բախում ստեղծելն էր, ինչը չկարողացավ իրականացվել, ըստ նախատեսվածի, համաշխարհային մակարդակով, քանի որ իսլամի ներքին հակասություններն այս պարագայում նպաստեցին նման ելքից խուսափելուն: Թուրք սուլթանին որպես խալիֆ ընդունում էին հիմնականում թուրքերը, մյուս մուսուլմանների շրջանում այդ հարցը տարատեսակ արձագանքներ էր ստանում. նույնիսկ սուլթանի խալիֆ լինելը համարում էին ինքնակոչություն¹¹:

Փաստացի, ջիհադն իր ողջ ուժգնությամբ իրականացվեց միայն Օսմանյան կայսրության ներսում բնակվող քրիստոնյաների դեմ. «Ափսոս՝ որ արտաքին ճակատի վրայ ողբերգութեան վերածուած Ճիհատը, ներքին ճակատի վրայ մեծ ազդեցություն ունեցած էր Թուրքիոյ մոլեռանդ իսլամութեան վրայ: Մեր տաճիկ եւ քիւրտ հարեւանները, Ճիհատի յայտարարութենէն բոլորքած, իրենց մինչեւ այդ՝ «բարի կեամբութիւն»ները սկսած էին անուանել «խնդրը կեամբութիւն»ներ եւ լուռ խաչակրութիւն մը մղել անոնց դէմ: Անոնք կը ծեծէին եւ կը խոշտանգէին իրենց ձեռք անցուցած «կեամբութիւն»ները, առանձնութեան մէջ: Մեր գոյութեան իսկ չէին ուզել հանդուրժել»,–նշում է Ավետիս Թեքեյանը¹²: Այն Օսմանյան կայսրության սահմաններից ներս քրիստոնյաների քաղաքակրթության, մշակույթի դեմ ուղղված ավերիչ զենք եղավ: Պոլսի պատրիարք Զավեն արք. Եղիայանի գնահատմամբ ևս այդ «պանծացուած Ճիհատի» «արդիւնքը եղաւ շատ որոշ մահա-

⁸ “CANNOT DECLARE “HOLY WAR”; Sheikh-ul-Islam of Caucasus Denies Right of Turkish Confrere,” *The New York Times*, November 26, 1914, p. 3.

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰ Տե՛ս “TO IGNORE HOLY WAR ORDER; Moslems in North Africa Loyal to France, Says Bishop Anderson,” *The New York Times*, November 26, 1914, էջ 3:

¹¹ Տե՛ս Առաքելյան Հ., «Նուիրական պատերազմը կամ դազավատը», «Մշակ» հասարակական-քաղաքական, գրական թերթ, Թիֆլիս, 9 նոյեմբերի, 1914, No. 254, էջ 1, էլեկտրոնային պատճենը տե՛ս [http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/mshak%20tiflis/1914/1914\(254\).pdf](http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/mshak%20tiflis/1914/1914(254).pdf) (դիտված 25.XI.2017թ.):

¹² Թեքեյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 19:

ցումը քրիստոնեայ ժողովուրդի մը»¹³, այսինքն՝ հայերի կոտորածը¹⁴: Իսկ շվեդ միսիոներուի Ալմա Յուհանսոնը ջիհադի կոչի վերաբերյալ գրում է. «... Այնուհետև Սրբազան պատերազմ հայտարարվեց, և մենք բոլորս հասկացանք, որ ժողովրդի ճակատագիրը կանխորոշված է: Բարձրաստիճան անձինք և հոգևորականները գրգռիչ ճառեր էին արտասանում այն մասին, որ բոլոր քրիստոնյաները պետք է կոտորվեն: ...Թուրքերը հաճախ էին ասում, որ մինչև ռուսների ժամանումը նրանք կկոտորեն բոլոր քրիստոնյաներին. հետո ռուսները կարող են գալ»¹⁵: Խարբերդում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Լեալի Դեյսոն արտահայտում է այդ մասին վկայող հետևյալ միտքը. «Կրոնական մոլագարությամբ համակված մահմեդականները, թվում էր՝ որոշել են բնաջնջել ոչ միայն քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, այլև վերացնել հավատի հետքերը, այն ամենը, ինչ քաղաքակրթությամբ էր ստեղծվել»¹⁶:

«Նյու Յորք Թայմս» թերթը ջիհադի հայտարարության օրերին ու դրանից հետո՝ մի քանի շաբաթվա ընթացքում, լուրեր է հաղորդում՝ հետևյալ վերնագրերով ու բովանդակությամբ. **«Հաղորդագրություն. Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են»**. «Ավագակություն, մարդասպանություն և վայրագություններ են կատարվում, հայերը գլխավոր զոհն են, բայց **բոլոր քրիստոնյաները** (ընդգծումը մերն է-Շ. Խ.)

¹³ Զաւէն արքեպիսկոպոս, *Պատրիարքական յուշերս*. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 163:

¹⁴ Այլ կարծիք ու գնահատական ունի «Միություն և առաջադիմություն կոմիտե»-ի որոշ ժողովների մասնակցած լրագրող, ազգությամբ քուրդ Մսկան Զադե Ռիֆաթը. գրքի իսկության ու տվյալների հավաստիության շուրջ որոշակի տարակարծություններ կան, սակայն հարկ ենք համարում դրանք ևս ներկայացնել որպես օժանդակ նյութ. «Յայտարարում Ա. Պատերազմը սպասուած ազդեցութիւնը չէր գործած: Իրականին մէջ կրօնական օրէնքներու տրամադրութեանց վրայ չհիմնուելով յայտարարուած այս Սբ. Պատերազմը, իր ազդեցութիւնը չունենալէ զատ միլիոնաւոր իսլամ հպատակ ունեցող մեծ տէրութիւնները Օսմանեան պետութեան դէմ լարած էր» (Բիֆաթ Մէվլան Զաւէ, *Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը եւ Իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները*, Ե., 1990, էջ 70), կամ «Յայտարարում Սբ. Պատերազմը կրօնական բնոյթ չունենալուն, չէր կրցած իր ազդեցութիւնը ունենալ ո՛չ միայն իսլամական շրջանակներու, այլ եւ Թուրքիոյ մէջ անգամ լաւ ընդունելութեան չէր արժանացած: Սուլթան Մուհամմէտ Րէշատ Ե.-ին յայտարարել տուած Սուրբ պատերազմը կրօնական օրէնքներու բոլորովին հակառակ էր. Խալիֆան քանի մը քրիստոնեայ պետութիւններու դէմ Սբ. Պատերազմ յայտարարելով. ուրիշ քանի մը քրիստոնեայ պետութիւններու հետ զինակցած, իսլամական աշխարհը այս զինակիցներուն հաշույն եւ շահուն ոտքի հանել ուզած էր: Սբ. Պատերազմը կը յայտարարուի այն ժամանակ, երբ իսլամութեան վտանգ մը կը սպառնայ կամ կրօնքի դէմ հալածանք մը կը յայտարարուի: Անոր պաշտպանութեան համար ամբողջ իսլամութեան ոտքի կանգնելէն ուրիշ ճար չի մնար. մինչդեռ յայտարարուած այս Սբ. Պատերազմը տոյն հիմքերուն եւ ո՛չ մէկուն կը պատշաճի, միայն Գերմանիոյ հաշույն Իսլամական աշխարհը շարժման մէջ դնելու կրնար ծառայել» (*նոյն տեղում*, էջ 71): Ռիֆաթի գրքում նաև ներկայացված է Ռոստովի թերթերից մեկում՝ «Օթթոյողա»-ում, տպված «Ապրիլի 6-ից 16-ը, տասը օր» վերնագրով հոդվածը, որտեղ հայերը ջիհադը մեկնաբանում են հետևյալ կերպ՝ «Ասոնք (ինմա՝ թուրք բռնակալները-Շ.Խ.) դուրսը Ա. Պատերազմ յայտարարելով՝ ներսը կիններու, փոքրիկներու, ծերերու, երիտասարդներու, հիւանդներու եւ անկարողներու ընդի. Զարդ կազմակերպեցին» (*նոյն տեղում*, էջ 93):

¹⁵ Յուհանսոն Ա., *Աքսորյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց պայքարնությունից*, ՀՅԹԻ, Երևան, 2008, էջ 48:

¹⁶ Լեալի Ա. Դեյսոն, *Սպանդի նահանգը*, Ե., 2001, էջ 166:

և օտարերկրացիները մեծ վտանգի մեջ են»¹⁷։ Հղում կատարելով Պետրոգրադի մի հաղորդագրության՝ 1914 թ. նոյեմբերի 29-ին տպագրվում է **«Էրզրումի ֆանատիկոսները կոտորում են քրիստոնյաների»** սրբազան պատերազմի հայտարարությանը հետևեց հայերի շինությունների ավերումը» վերնագրով մի լուր. «Այս թուրքական քաղաքից Օդեսա հասած հաղորդագրությունների համաձայն՝ մահմեդականներին սրբազան պատերազմի հրավիրող կոչից հետո բոլոր հայկական ակումբները, եկեղեցիները և դպրոցները ավերի են ենթարկվել ամբոխի ձեռքով։ Չորս հայ, որոնց թվում՝ մեկ կին, սպանվել են փողոցներում»¹⁸։ Նույն թերթը մեկ օր անց՝ նոյեմբերի 30-ին, **«Մուսուլման հոգևորականները հարկադրում են սպանել անհավատներին»** խորագրով հղում կատարելով Աթենքից ստացված մի հաղորդագրության՝ հայտնում է, որ Բեյրութում անհավատներին սպանելու հրահանգներ տրվում էին մզկիթներում՝ «անխտիր կոտորել անհավատներին՝ թշնամական որևէ շարժի նշույլ իսկ տեսնելու դեպքում»¹⁹։

Իթիվաայլ պատճառների ջիհադի իրագործումը և դերակատարումը կայսրության քրիստոնյաների կոտորածների մեջ, բացատրվում է թուրքական իսլամի առանձնահատկությամբ. թուրքական իսլամն անջատ չէ գինվորականությունից ու պետական համակարգից, և վերջիններս էլ իրենց հերթին՝ կրոնից. «Թուրքին իսլամությունը բոլորովին տարբեր է ուրիշ մահմեդական ցեղերէ. կրօնքը միացուցած գինուորականութեան ու պետութեան հետ՝ միշտ եղած են վայրագ, ահասարսուռ ու բարբարոս...»²⁰։

Մյուս կողմից, երիտթուրքերի և Կայզերական Գերմանիայի հաշվարկած լայն համաշխարհային արձագանքի բացակայությունը ջիհադ սկսելու հարցում սխալ է որակել որպես ամբողջական ձախողում։ Ջիհադի հրապարակված կոչերի շրջանառությունից օրինաչափորեն կարելի է հետևություն անել, որ երիտթուրքական ջիհադի ծրագիրը մանրամասն մշակված, տպագրված, տարբեր լեզուներով թարգմանված ու բաժանված էր մուսուլմանների շրջանում. այն կշռադատված ու ծրագրված էր, և հետևաբար՝ երիտթուրքերի ծրագրերին համահունչ էր և անիմաստ չէր կարող լինել։ Սուլթանը, որի անունն առկա է այդ կոչերի մի մասի մեջ, երիտթուրքերին միանգամայն ենթարկվող անձ էր, իսկ շեյխ ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդին հայտնի երիտթուրք գործիչներից էր²¹։ Իսկ երիտթուրքերի

¹⁷ “REPORT CHRISTIANS IN PERIL IN TURKEY: Views of Refugees Now in Petrograd—All men Forced into the Army,” *The New York Times*, November 12, 1914, p. 3.

¹⁸ “ERZERUM FANATICS SLAY CHRISTIANS: Holy War Proclamation Followed by Destruction of Armenians’ Buildings,” *The New York Times*, November 29, 1914, p. 1.

¹⁹ “MOSLEM PRIESTS URGE KILLING OF INFIDELS: Massacre at Beirut on the First Appearance of Hostile Warships Is Threatened,” *The New York Times*, November 30, 1914, p. 1.

²⁰ Ճիզմեճեան Մ. Գ., *Խարբերդ և իր զաւակները*, Ֆրէզնոյ, 1955, էջ 558:

²¹ Ջիհադի ֆեթվաները թողարկող այս շեյխ ուլ-իսլամը 1915 թ. սեպտեմբերին հրաժարական է ներկայացնում, որը հետագայում մեկնաբանվում է՝ իբր նա դեմ էր օսմանյան քրիստոնյաների կոտորածներին։ Սակայն որոշ մասնագետներ գտնում են, որ Հայրի էֆենդին բոլորովին այլ պատճառով հեռացավ, նա ուղղակի դեմ էր ապագայում՝ 1916 թ., սպասվող իրավաբանական ռեֆորմին և հետագայում մնաց երիտթուրքերի համախոհը. տե՛ս Գայրա Ժ., *Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян: “Ислам непричастен к их деяниям!”*, ФАМ, Москва, 2007, с. 53.

գաղափարախոսությանը համահունչ էր քրիստոնեական քաղաքակրթությանը վնասելը²², ինչը հետևողականորեն իրականացվեց հիմնականում Օսմանյան կայսրության տարածքում: Նման մտքեր բազմիցս են արտահայտվել այլազգի ականատեսների կողմից, մասնավորապես Ցեղասպանությունը վերապրած Գրիգորիս ծ. վրդ. Պալաքյանի հաղորդմամբ Բեռլին-Բադդադ երկաթուղու շինարարությամբ զբաղված ավստրիացի ճարտարապետ Լիցնայերը հետևյալ դիտարկումն է կատարում ջիհադի կոչի շուրջ. «...Եւրոպայի մեծ պետութեանց դէմ իրենց հռչակած կրօնական պատերազմը (ճիհատ) կը գործադրեն անպաշտպան մարդոց, կիներու եւ անմեղ մանուկներու վրայ...»²³:

Ջիհադի վերաբերյալ խոսելիս անհրաժեշտ է ընդգծել երկու հանգամանք, որոնք վերաբերում են ջիհադի շնորհիվ միսիոներություն իրականացնելու հեռանկարին: Օսմանյան մուսուլմանների միջավայրում (հավանաբար կանխամտածված) լուրեր էին շրջանառվել, խոստացվել էր, որ հաղթանակի դեպքում Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կայսրերը հրաժարվելու էին քրիստոնեությունից և պետականորեն ընդունելու էին իսլամ. Վիլհելմ II-ն արդեն իսլամի պաշտպան էր հայտարարվել տարիներ առաջ: Իբրև այս մասին փաստող օրինակ՝ բերենք ականատեսի հետևյալ վկայությունը. «Բոլոր երիտասարդ թուրքերը ոտքի վրայ էին, գիշեր-ցերեկ կ'աշխատէին քրտական ցեղապետերը, շէյխերը քաղաք (Մուշ-Շ. Խ.) հրափրելու և համոզելու որ մեր խալիֆան *ճիհադ* (սուրբ պատերազմ) հռչակած է բոլոր *կեալուր*ներուն դէմ, բայց քանի որ Գերմանիոյ թագաւորը խոստացած է մեր Սուլթանին, որ յաղթութենէն ետք, իր ամբողջ ազգով և դաշնակիցներով պիտի ընդունի *հազ րիհը* (ճշմարիտ կրօնքը), այդ պատճառով ալ՝ մեր դաշնակիցներէն զատ միւս բոլոր *կեալուր* ազգերը պիտի ջնջենք աշխարհի երեսէն և կամ մեր *Գուրանը* ընդունիլ պիտի տանք անոնց»²⁴: Այս առնչությամբ խոսում է նաև Ավետիս Թեքեյանը. «Ճիհատի կոչին վրայ մեծ յոյսեր դրած էին Ժէոն-Թուրք վարիչները, նոյնիսկ Հաջի Վիլհելմ կ'անուանէին անոնք Գերմանիոյ իրենց զինակից երիտասարդ կայսրը, կատարեալ դարձնելու համար կատակերգութիւնը...»²⁵:

Եվ երկրորդ՝ մուսուլման, տարրական գրագիտությունից զուրկ թուրք և քուրդ ժողովրդի մեջ հավանաբար կանխամտածված ներարկվել էր այն մտայնությունը, որ պատերազմից հետո բոլորը մուսուլման են դառնալու²⁶ և դրան նպաստելը, բռնությամբ միսիոներություն անելով դրան մասնակցելը նրանց համար հետմահու *ջեննէթի*՝ դրախտի, երանության երաշխիք էր: Այս մասին խոսվում է ջիհադի պամֆլետում, ֆերվայում, թերթոններում և ջիհադի բոլոր մյուս վավերագրերում:

²² Այս մասին խոսել ենք մեր կողմից կատարված հետևյալ ուսումնասիրության մեջ. Խաչատրյան Շ. Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ, *Ցեղասպանագիտական հանդես* 4(1), ՀՅԹԻ, Երևան, 2016, էջ 121-139:

²³ Պալաքեան Գրիգորիս ծ. Վարդ., *Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն*, Բ հատոր, Պէյրոյթ, 1977, էջ 45:

²⁴ Սարգիս և Միսակ Բղէեաններ, *Հարսգասր պատմութիւն Տարոնոյ*, Գահիրէ, 1962, էջ 305:

²⁵ Թէքէեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 18, 19:

²⁶ Տե՛ս օրինակ՝ Ճէքըպարըն Մ., *Օրագրութիւն*, 1907-1919, թարգմ.՝ Ներսէս եպս. Բախտիկեան, Միհրան Միմոնեան, Անթիլիաս, 1979, էջ 170:

Ջիհադի հայտարարության հասցեատերերը մուսուլման զանգվածներն էին, թիրախը՝ քրիստոնյաները: Ջիհադի հայտարարության ճարտարապետները երիտթուրք ղեկավարներն էին, ովքեր կոչերի մեջ օգտագործեցին կրոնական եզրաբանություն, մեջբերումներ կատարեցին Ղուրանից, որպեսզի ջիհադի կոչը զանգվածներին արտոնվի և իսլամական օրենքին համահունչ իրականացվի, օրինականության քողի տակ անցկացվի:

Հետևենք ջիհադի կոչերի ունեցած ազդեցությանը: Առաջին հարվածներից մեկն ուղղվեց Օսմանյան կայսրության զինվորագրված քրիստոնյա տղամարդկանց դեմ, 1914 թվականին՝ անմիջապես ջիհադի հայտարարությունից հետո, և եղերական հետագա հիմնական կոտորածները ևս ընդհանուր տրամաբանությամբ հանգում են ջիհադին ու կապված են ջիհադի հայտարարության հետ՝ բացի մտավորականների ձերբակալումից, աքսորից և ապա՝ սպանությունից, քանի որ դրա անմիջական իրականացնողները երիտթուրք պաշտոնեության ներկայացուցիչներն էին և ոչ իսլամադավան թուրք և/կամ քուրդ զանգվածները:

Ինչպես նշվեց, ջիհադի բացասական ազդեցությունն ընդդեմ քրիստոնյաների սկսվեց զինվորագրվածների նկատմամբ. Ավետիս Թեքեյանն իր գրքում նշում է, որ ճակատից տուն դարձած, բարեկամներին հանդիպած զինվորների հաղորդմամբ. «Ճիհատի յայտարարութիւնը բոլորովին եղերական կացութիւն մը ստեղծած էր ճակատին վրայ եւ յառաջացուցած էր այնպիսի ահաւոր ողբերգութիւն մը, որմէ վերապրող գոհներն էին քաղաք հասնող փախստական զինուորները»²⁷: Նա նաև ներկայացնում է ռազմաճակատում գտնվող մի հայ զինվորի խոսքերը, որը հաղորդում էր հայերի դրության մասին մինչև ջիհադի հայտարարությունը և դրանից հետո. «Բանակի մէջ, ամբողջ ռազմաճակատի երկայնքին, կրակի առաջին գիծերուն վրայ կը գտնուէինք, մենք, հայ զինուորներս: Ամենէն շատ մենք կը վիրաւորուէինք յառաջացած խրամատներու մէջ: Տաճիկ զինուորական պետերը միշտ առաջ կը քշէին մեզ: Բայց բացէ ի բաց թշնամական վերաբերմունք մը ցոյց չէին տար մեզի: Ճիհատի յայտարարութենէն ետք անոնց այս խտրական ոգին ատելութեան ոգիի փոխուեցաւ մեզի հանդէպ: Անոնք զինաթափ ըրին մեզ եւ վերածեցին անզէն աշխատատրական գունդերու»²⁸:

Գերմանացի լյութերական աստվածաբան, միսիոներ Յոհաննես Լեփսիուսը հաղորդում է ջիհադի հայտարարության կարևորության մասին վկայող մի քանի փաստ. «Ճիհատի յայտարարութենէն յետոյ մոլլաները, շէյխերը և հրոսակները, իրենց գլուխը ունենալով նշանաւոր աւագակներ, սկսան շարժիլ: Մահմետականները զինուած էին, և մզկիթներու մէջ քրիստոնեաներու դէմ ատելութիւն կը քարոզուէր: Արդէն Դեկտեմբեր և Յունուար ամիսներուն, շատ մը չարագործութիւններ կատարուած էին»²⁹, «Մուրք պատերազմին» յայտարարութիւնը, ընդհանուր գրգռութիւն մը յառաջ բերաւ թուրք տարրին մէջ, ընդդէմ քրիստոնեայ տարրերուն.

²⁷ Թեքեյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 20:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Հայկական ջարդերը. Տոքթ. Յոհաննես Լեփսիուսի փեղեկագիրը, Մատենաշար «Ազդակ», թիվ 98, Պեյրուք, 1965, էջ 140, 141:

քրիստոնեայ ազգերը, շուտով պատճառներ ունեցան վախճալու թե, մի գուցե թուրք ազգայնամոլութիւնը օգտուիլ ուզէ իսլամ մոլեռանդութենէն, իսլամ ժողովրդեան աչքին պատերազմը ժողովրդական դարձնելու համար»³⁰:

Եվ իրապէս, Կոստանդնուպոլսում ջիհադի ֆէթվաներն ընթերցելուց հետո հենց քաղաքի ներսում տեղի ունեցան վայրագություններ, որից առաջին տուժողը հայկական Թոքատլյան խանութն էր: Դեպքը ներկայացնող մի ականատես հայ՝ Սիմոն Խորենը, պատմում է, թե ինչպիսի տրամադրություն էր տիրում այդ օրը. «Ֆաթիհի պատմ. Մզկիթին մէջ խոնուած ամբոխը Պօլսոյ առման 461րդ տարեդարձը տօնելով հանդերձ՝ պարզեց Ճիհադի դրօշը: Ճիհա՛տ, ի՛նչ կարմիր բառ. իսլամութեան կոչն էր ան որ նպատակ ունէր գրգռելու աշխարհիս բոլոր Միւսլիմանները: Մութը կոխեր էր. սոսկալի տեղատարափ մը կ'իջնէր: Թափօրը գերման դեսպանատունէն մեկնելով, Թօգաթեանի ապակիները ջախջախելէ վերջ՝ Եէնի Չարշըի կողմէն գոռում գոչումով կ'իջնէր աւատը. դեսպանատունը»³¹: Նույնի մասին հաղորդագրություն ունի «Մշակ» թերթը՝ որոշ հավելյալ մանրամասներով. «Բուխարէստից հաղորդում են «Речь»-ին Կ. Պօլսում քրիստոնեաների դէմ տեղի ունեցած վերջին ցոյցի մանրամասնութիւնների մասին: ...Այդ օրվայ գիշերը Կ. Պօլսում տեղի են ունեցել լուրջ անկարգութիւններ, որոնց ղեկավարներն են եղել թիւրք պաշտօնեաներ: Ամբոխը ուղևորվել է քրիստոնէական թաղը: Ռուսահպատակ հայ Թոքաթեանի հիւրանոցը բոլորովին քարոքանդ արված: Քարոքանդ են արված մի շարք կաֆէներ և ռեստորաններ, որոնք պատկանում էին ֆրանսիացիներին, յոյներին և հայերին:Քրիստոնյաների տրամադրութիւնը խիստ տխուր է»³²:

Մյուս կողմից ջիհադի հայտարարությունը մեր կարծիքով աստվածաբանական հիմքեր ուներ և, ցավոք, պետք է նշվի, որ թուրքական իսլամը աստվածաբանական մասնակցություն, արտոնություն տվեց քրիստոնյաներին ու հատկապես հայերին կոտորելու ուղղությամբ, քանի որ թուրք ու քուրդ մուսուլմանների պատկերացմամբ արդեն 1915 թ. տարբեր վայրերում ինքնապաշտպանության դիմած *ղիկնի* հայերը հայտարարվել էին իսլամական օրենքից դուրս, այսինքն՝ դա-

³⁰ Նույն տեղում, էջ 270:

³¹ Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, 1916-1920, Ժ.-ԺԴ. Տարի, Բ. Հրատարակութիւն, Հալէպ, 2009, էջ 133:

³² Տե՛ս «Կ. Պօլսում» (խմբագրական), «Մշակ» հասարակական-քաղաքական, գրական թերթ, Թիֆլիս, 16 նոյեմբերի, 1914, No. 260, էջ 1, էլեկտրոնային պատճենը տե՛ս [http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/mshak%20tiflis/1914/1914\(260\).pdf](http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/mshak%20tiflis/1914/1914(260).pdf) (ղիտված 25.XI.2017թ.), հմմտ. Հ. Մորգենթաուի վկայության հետ. «...ամբոխը կտրուկ շրջվեց և ուղղվեց դեպի Կոստանդնուպոլսի ամենանշանավոր «Թոքաթլյան» ռեստորան: Այն փաստը, որ ռեստորանը պատկանում էր հայի, դարձնում էր այն օրինական ավար: Երկար կեռիկավոր փայտերով զինված վեց տղամարդիկ կոտորել էին բոլոր պատուհաններն ու հայելիները, մյուսները պոկել էին սեղանի մարմարյա մասերը և ջարդուփշուր արել: Մի քանի բռնություն ողջ ռեստորանն ավերվել էր: Հենց դա էր «սրբազան պատերազմը», ինչպես այն հասկացել էին Կոստանդնուպոլսում» (*Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը...*, էջ 133):

վաճան, թշնամի³³։ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն արք. Եղիայանն այս մասին ունի հետևյալ պնդումը. «Ճիհատը լիովին գործադրվեցաւ այս երկրին մէջ, որովհետև հայերը իբրև՝ օրենքէ դուրս ձգված և իսլամութեան թշնամի ժողովուրդ մը նկատվեցան և անոնց կյանքը, պատիվը և ինչքը հելալ համարվեցան, սպանութիւնը, բռնաբարութիւնք և կոդուպտում կրոնական պարտականութիւն մը եղան նույնիսկ պաշտոնական անձանց համար»³⁴։

Այսպիսի բացատրություններ հանդիպում են ընդհուպ ցեղասպանության ավարտը բազմաթիվ վկայություններում։ Ռուսական թերթերից մեկում՝ «День» թերթի 1915 թ. սեպտեմբերի 6-ի համարում, ականատեսի հետևյալ վկայությունը կա՝ ջիհադի գործունի բացատրությամբ. «Այդ սովահար, ուժասպառ մարդիկ միավորվել էին սոսկ «գազավաթի»՝ քրիստոնյաների դեմ սրբազան պատերազմի ընդհանուր գաղափարով, որն այստեղ՝ փոքրասիական այս խուլ վայրերում, դեռ ընդունակ է կրոնականորեն տրամադրված մահմեդականների գլուխները մշուշել և սրտերը բոցավառել»³⁵։

Եվ ջիհադի հետագա ազդեցությունն ու գնահատականը ժամանակի հայտնի մտավորականներից մեկը՝ Յոզեֆ Մարկվարտը, տվեց հետևյալ բնորոշմամբ. «Ջիհադը՝ ի պատիվ ալլահի սպանությունն ու կոդուպտը, մեղմ անվանված «սրբազան պատերազմը», որը Թուրքիան հռչակեց գերմանական կառավարության հրահրմամբ կամ, առնվազն, հավանությամբ, այդ սրբազան պատերազմը, որի հետ այստեղ այնքան մեծ հույսեր էին կապում, ունեցավ այն մեն մի հետևանքը, որ թուրքերին օգնեց իրականացնելու սպանությունների իրենց ծրագրերը՝ կազմակերպելու Արևելքի քրիստոնյաների, գլխավորապես հայերի գրեթե լիակատար բնաջնջումը»³⁶։

Այսպիսով, ականատեսների ու ժամանակակիցների վկայությունների համաձայն՝ երիտթուրքերի ջիհադի հայտարարության հասցեատերերը մուսուլման զանգվածներն էին, ջիհադի վերջնական թիրախն Օսմանյան կայսրության ներսում բնակվող քրիստոնյաները եղան, այն Օսմանյան կայսրության սահմաններից ներս քրիստոնյաների քաղաքակրթության, մշակույթի ու գոյության դեմ ուղղված ավերիչ զենք եղավ։

³³ St' u Reid J. J., "Philosophy of State –Subject Relations, Ottoman Concepts of Tyranny, and the Demonization of Subjects: Conservative Ottomanism as a Source of Genocidal Behaviour, 1821-1918" in *Studies in Comparative Genocide*, edited by Levon Chorbajian and George Shirinian, New York, 1999, էջ 62-65։

³⁴ Հատված Պատրիարք հոր մի նամակից՝ ուղղված Ամերիկահայոց հոգևոր առաջնորդ Ծ. Վրդ. Վեհոտուն, Կ. Պոլիս, 28 դեկտեմբերի 1915, Մեջբերումն ըստ հետևյալ գրքի՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1991, էջ 407, 408։

³⁵ Մեջբերումն ըստ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 429, 430 գրքի՝ „День“, No. 245, 6 сентября, 1915г. Ն. Օգանվսկու թղթակցության թարգմանությունը. „День“ թերթի էլ. պատճենը տե՛ս <https://vivaldi.nlr.ru/pn000156800/view#page=3> (դիտված 25.XI.2017թ.)։

³⁶ Մեջբերումն ըստ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 699, գերմաներեն բնօրինակը տե՛ս Professor Dr. Marquart. *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin, 1919, S. 46-47.

ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆ ԶԻՀԱԴԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ԶԻՀԱԴԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Շուշան Խաչատրյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածի մեջ ներկայացվում են 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին հայտարարված սրբազան պատերազմի ունեցած հետևանքներն ընդդեմ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի: Հոդվածը կառուցված է ակնատեսների վկայությունների և ժամանակի մամուլում եղած արձագանքների հիման վրա: Ուսումնասիրության եզրահանգումը հետևյալն է. երիտթուրքերի ջիհադի հայտարարության հասցեատերերը մուսուլման զանգվածներն էին, ջիհադի վերջնական թիրախն Օսմանյան կայսրության ներսում բնակվող քրիստոնյաները եղան, այն Օսմանյան կայսրության սահմաններից ներս քրիստոնյաների քաղաքակրթության, մշակույթի ու գոյության դեմ ուղղված ավերիչ զենք եղավ:

Բանալի բառեր՝ իթթիհատական ջիհադ, սրբազան պատերազմի կոչ, Օսմանյան կայսրություն, քրիստոնյաներ, հայեր, Հայոց ցեղասպանություն:

THE ITTIHADIST JIHAD AND THE ARMENIAN GENOCIDE:
CONSEQUENCES OF JIHAD FOR THE CHRISTIANS

Shushan Khachatryan

SUMMARY

The article presents the consequences of the holy war (declared on November 14, 1914) against the Christians of the Ottoman Empire, particularly-the Armenians. The research is based on eyewitness accounts and some feedbacks from the time press. The conclusion of the study is as follows: the addressees of the *jihad* call were the Muslims, the ultimate targets of *jihad* were the Christians living inside the Ottoman Empire, and it turned to be a devastating weapon against the civilization, culture and existence of Christians within the Ottoman Empire.

Keywords: Ittihadist *jihad*, call for holy war, the Ottoman Empire, Christians, Armenians, Armenian Genocide.

ИТТИХАДСКИЙ ДЖИХАД И ГЕНОЦИД АРМЯН:
ПОСЛЕДСТВИЯ ДЖИХАДА ПРОТИВ ХРИСТИАН

Шушан Хачатрян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены последствия священной войны (объявленной 14 ноября, 1914 г.) в Османской империи против христиан, особенно - против армян. В статье приводятся свидетельства очевидцев и современников, а так же некоторые отзывы из прессы. В данном исследовании делаются следующие заключения: призыв к *джихаду* был адресован мусульманам, конечной целью джихада стало истребление христиан Османской империи, а так же *джихад* разрушительным

оружием, направленным против цивилизации, культуры и существовании христиан Османской империи.

Ключевые слова: иттихадский *джихад*, призыв к священной войне, Османская империя, христиане, армяне, Геноцид армян.